„VŠE VE STÁTĚ, NIC PROTI STÁTU, NIC MIMO STÁT!"

FENOMÉN FAŠISMU NA PŘÍKLADU FAŠISTICKÉ ITÁLIE

ANTON HRUBOŇ

„Mussolini byl největším mužem našeho století," vyznal se po válce argentinský diktátor Juan Perón. I když se Mussoliniho režim dvakrát zhroutil a pozůstatky italského duceho skončily místo vyzdobeného sálu velkolepého mauzolea potupně zavěšeny na benzinové pumpě na milánském Piazzale Loreto vydané napospas řádícímu davu, Perón měl přece v jistém smyslu pravdu. Jen málokterá osobnost meziválečných dějin ovlivnila evropskou politiku tak výrazně jako právě Benito Mussolini. Sémě, které zasel do evropské politické kultury, přežilo pád fašistické epochy rámcované koncem první světové války a zánikem fašistické „Nové Evropy". Mussoliniho fašistická vize regenerace národa a zásadní transformace společnosti si nachází řadu příznivců i dlouho po roce 1945 a řadí se tak vedle liberalismu, nacionalismu a socialismu k tzv. velkým ideologiím moderní doby bez ohledu na její obsahovou plytkost a utopičnost.

KOŘENY

Zrodu politicky institucionalizovaného fašismu, jehož počátky sahají do prvních let po Velké válce, předcházela dlouhodobější intelektuální krize evropské společnosti. V poslední třetině 19. století zasáhla mnoho evropských zemí vlna skepse vůči nové kultuře života, poznačené výdobytky revolucí v letech 1848–1849, a především nebývalou expanzí velkoprůmyslu. Likvidace tradičního životního stylu a morálních konvencí, masová ekonomická migrace za prací, přeskupení společenských vrstev, nebo rozmáhající se sekularizační tendence – to všechno byly poměrně revoluční fenomény, s jejichž negativními důsledky se značná část populace vnitřně nedokázala smířit. Bylo přirozené, že za těchto podmínek situace dopřála vzkvétat politickým alternativám usilujícím o reformu, případně úplné zboření systému fungování sociálních a ekonomických vztahů (Payne 1997, 23). Kromě socialistů, snažících se o nastolení beztřídní společnosti násilnou formou, se přibližně od osmdesátých let 19. století v evropském politickém myšlení formoval také zatím bezejmenný proud odmítající jak socialistické experimenty, tak industrializační proměnu společnosti spojenou s nástupem nových mravních hodnot – hrabivého materialismu a individualismu. Ač Francie v tomto období již neměla postavení evropského lídra v oblasti vytváření kulturně-intelektuálních inovací, čemuž s obdivem přihlížel téměř celý kontinent, právě v jejím prostředí byly položeny základní obrysy fašismu jako nejdříve kulturního fenoménu.

Za ideové otce kulturního fašismu jsou obecně považováni dva francouzští filozofové – Charles Maurras a Georges Sorel. Přestože oba byli zcela odlišné politické profilace (Maurras byl promonarchistický nacionalista a Sorel revoluční socialistický syndikalista), společně sdíleli nenávist ke kapitalismu a přesvědčení o nevyhnutelnosti zásadní změny společenských vztahů. Maurras byl posedlý teorií o zhýralosti Západu, jenž se vlivem modernistické dekadence mravů ocitl nad existenční propastí. Západní civilizace, pravil Maurras, má jen dvě možnosti: buďto do ní upadnout, nebo se zachránit obnovením autority státu a silného monarchy, který svými politickými dovednostmi dokáže obnovit důvěru veřejnosti v tradiční instituce a zamezí další duchovní korozi národa.

Druhý tvůrce kulturního fašismu – Sorel – zaujal revolučně naladěné publikum tezemi o omluvě politického násilí, pokud slouží „obecnému dobru" a „vyššímu principu", a o mobilizační jiskře, potřebné pro vzplanutí jakékoliv revoluční akce. Sorel viděl v třetí Francouzské republice zrcadlový obraz aténské demokracie za Periklových časů, kterou upřímně opovrhoval (Sternhell 2010, 332). Stranický parlamentarizmus byl pro něho nástroj sloužící majetným vykořisťovatelům, nikoliv sociálně níže postaveným vrstvám. Východisko spatřoval v nových způsobech mytické interpretace marxismu, v nichž by sehrávaly klíčovou roli *akce* a *sila mýtu*, působící jako katalyzátor společenského pohybu (Sternhell 1994, 55, 57, 253). Ač Sorelovy teorie nijak přímo nenavazovaly na Maurrasovo dílo, fašisté je později dokázali skloubit a selektivně si vypůjčit, co se jim z hlediska politické

strategie hodilo. Díky tomu měl fašismus již od samého počátku hybridní charakter a nebyl výhradně ani levicový, ani pravicový.

Nebyly to však jenom Maurrasovy a Sorelovy práce, které vyskládaly ideologickou kolébku kulturního fašismu. Oba autoři – ačkoli bezesporu význační – měli přímý vliv jenom na vzdělanější vrstvy obyvatel. Totéž platilo o dalších myslitelích zpochybňujících tehdejší preferované hodnoty a standardy. Friedrich Nietzsche přispíval do celospolečenské diskuse pracemi kritizujícími prudérní společenskou morálku, která se odcizila sama sobě; útočil vůči penězi posedlé buržoazii a tvrdil, že společnost může z tohoto morálního suterénu vyvést jenom dynamický vůdce ignorující konvence napříč celým politickým spektrem. Stejně tak přední představitel francouzského intuitivizmu Henri Bergson, podobně jako Nietzsche a Sorel, tvrdil, že základem jakéhokoliv společenského pohybu je akce, jmenovitě přirozený lidský instinkt. Do této pomyslné „sněhové koule" nového sociálního aktivismu přispěl svým dílem i sociolog Émile Durkheim, zastávající koncepci kolektivismu a podřízení individuální vůle zájmům celku jako prvořadé podmínky společenského progresu (Weber 1971, 96).

Období *fin de siècle*, jak světová historiografie pojmenovává období francouzských dějin na přelomu 19. a 20. století plné pesimismu a znechucené kritiky tehdejší reality, politickému experimentování přálo. Nezanedbatelná část francouzských intelektuálních kruhů hledala třetí cestu mezi – jejími slovy řečeno – slepou uličkou úpadkové liberální demokracie a zhoubného socialismu. Po takové stezce se poohlíželi i revolučně naladění političtí aktivisté v sousední Itálii, kteří se dlouhodobě inspirovali intelektuálními impulzy z Francie.

Itálie patřila koncem 19. století k zemím s velkými regionálními rozdíly, kde se politický ruch koncentroval především ve velkých průmyslových centrech na severu. Prostředí tamních fabrik se stalo živnou půdou pro rozvoj socialistického hnutí v jeho syndikalistické variantě, které začalo stále hlasitěji deklarovat své politické požadavky. Syndikalisté, opírající svou revoluční aktivitu o odborové organizace, chtěli prostřednictvím nich vyvolat generální stávku, svrhnout kapitalismus a nahradit ho samosprávními výrobními jednotkami nové kolektivistické společnosti (Paxton 2007, 10). Tito levicoví revolucionáři však nepatřili mezi ortodoxní marxisty. Uvědomovali si, že také dělníci mají své přirozené nacionální cítění, které nebylo možné uměle potlačovat, a že mezi nacionalismem a proletářským internacionalismem nevyhnutně není nesmiřitelný konflikt, jak psal Marx.

Národní syndikalisté, mezi než se od roku 1904 řadil i mladý socialista Benito Mussolini, sdíleli s nacionalisty přesvědčení o potřebě svrhnutí dekadentního buržoazního systému a jeho výměně zcela novým světem vystlaným romantickým heroismem a vitalismem. Národní syndikalismus ideově navazoval na italské *risorgimento*, které nebylo jen bojem proti cizí mocnosti (habsburskému Rakousku) a hnutím za sjednocení rozdrobených italských monarchií, ale rovněž zápasem za moderní a pokrokovou společnost. Zatímco první dva cíle národně-osvobozovacího hnutí byly roku 1861 *de facto* naplněny, třetí zůstával pořád aktuálním tématem. Italská společnost ani po sjednocení zásadně nezměnila svou tvář a stále jí vládly elitářsko-oligarchické struktury. Formující se modernistické politizující hnutí z počátku nového století podporovaly hlasy kulturní obce reprezentované literáty Giovannim Papinim, Giuseppem Prizzolinim, Enricem Corradinim, Gabrielem D´Annunziem a Filippem Marinettim. Představitelé florentské avantgardy, neoromantismu a futurismu volali po duchovní a kulturní obrodě Itálie a opětovném rozkvětu její zašlé slávy z dob antického Říma. Za legitimní prostředek k dosažení tohoto cíle považovali válku. Horlivě podporovali italskou angažovanost ve východní Africe, kde země získala malé kolonie – Somálsko (1880) a Eritreu (1890), a také v tripolské válce proti osmanské říši o území dnešní Libye (1911). Italské agresi – nebo oficiálně „ochraně italských zájmů" – fandili jak intelektuálové, tak revoluční národní syndikalisté i nacionalisté (Payne 1997, 60–63, 68). Intelektuální vlna, jíž dominovaly emoce, entuziazmus, iracionální sentiment, vášeň pro instinkt a intuici, počátkem druhého desetiletí 20. století v Itálii vrcholila a vykrystalizovala do podoby larválního stadia nového politického hnutí (Sternhell 1994, 3, 10).

ZÁRODEČNÉ STADIUM ITALSKÉHO FAŠISMU

Historik a politický teoretik Roger Griffin výstižně napsal, že povahu italského fašismu formovaly rozptýlené kulturně alternativní vlivy modernismu, které spojovala snaha obrodit Itálii. Díky nim se Itálie již v prvním desetiletí 20. století stala „zvlášť výkonným inkubátorem pro ultranacionalistické myšlenky" (Griffin 2015, 287–288).

Mussolini již v době svého působení v socialistickém hnutí obdivoval Giuseppe Mazziniho, vůdčí osobnost italského *risorgimenta*. Imponovaly mu Mazziniho představy o revoluční aktivizaci blízké Sorelovým myšlenkám, jež podle něho měly náboženskou povahu, protože lidi podněcovaly k politické akci stejně intenzivně jako víra. Mussolini byl přesvědčen, že

strana (hnutí) je vlastně formou světské církve (také ji označoval italským *ecclesia*), přičemž politiku vnímal jako něco transcendentního, jako prostředek k dosažení neuchopitelných mystických ideálů „vzkříšení Itálie", „obrody národa" a „sociálního osvobození" (Gregor 2015, 207–210).

Zásadní průlom v Mussoliniho intelektuálním vývoji představovalo vypuknutí první světové války. Nechápal ji v intencích rétoriky socialistické internacionály jako „souboj imperialistických kapitalistů", ale jako možnost pro vytrysknutí dřímající revoluční síly národa. V nové situaci už ne Marx, nýbrž Mazzini byl pro Mussoliniho nositelem nejprogresivnějších myšlenek, protože – jak říkal – v čase všeobecného utrpení se revoluční lídři nemohou svazovat dogmaty politických teorií a musejí hledat strategie, prostřednictvím nichž by se dala najít účinná řešení aktuálních společenských priorit – v daném případě záchrana ohroženého národa (Gregor 2015, 211–212). Přijetí Mazziniho vize znovuzrození italské společnosti na bázi mobilizace mas hnaných vírou ve své ideály neznamenalo úplné zavrhnutí marxistických myšlenek, spíše jen funkční skloubení jejich syndikalistické deviace s nacionalismem. Levicoví stoupenci zapojení Itálie do války – socialističtí intervencionisté v čele s Mussolinim – v ní viděli příležitost, jak může Itálie vylézt z ulity malosti a vyždímat skrývající se akční potenciál celého národa. Mussolinimu blízký lídr futuristických poetů Marinetti v listopadu 1914 burcoval: „Válka omladí Itálii, obohatí ji o muže akce, přinutí ji nežít dále ze své minulosti, z ruin (...), ale z vlastních národních sil" (Griffin 1995, 26).

Mussolini záhy vystoupil z redakce socialistického deníku *Avanti* a v listopadu 1914 založil vlastní list *Il Popolo d'Italia*. V novém periodiku – finančně podporovaném francouzskou vládou, která usilovala o zatažení Itálie do války po boku Dohody – se obracel na dělníky stejnou rétorikou jako dříve. Vyzýval je, aby vyšli do ulic a požadovali válku proti „impériím odpovědným za evropský požár". Současně se přidal ke skupině nazývané Revoluční svaz intervenční akce (*Fasci Rivoluzionario d'Azione Intervenista*), založené levicovými podporovateli vstupu Itálie do konfliktu. V tomto období si utřídil základní tezi, že internacionalismus nemusí být nutnou součástí socialismu a že je možné najít smír mezi socialismem a nacionalismem, respektive mezi národní a třídní příslušností. Zánik Druhé internacionály roku 1916 důsledkem podpory válečných ambic svých zemí jednotlivými socialistickými stranami Mussoliniho v této vizi utvrdil (Katuninec 2009, 106–107). Historička Herta Tkadlečková shrnula vývoj Mussoliniho intelektuálně-hodnotového rozporu, který řešil v období od podzimu 1914 do jara 1915 v následovné postupnosti: „válka nebo revoluce?" → „válka jako východisko revoluce" → „revoluční válka" → „všichni jsme Italové a nic než Italové". Mussolini tedy válku nepovažoval za překážku revoluce, ale za funkční prostředek k naplnění socialistických ideálů. I když se definitivně rozešel se socialisty jako politickým hnutím, nadále používal socialistickou rétoriku a nezanevřel na ideu revoluce a revolučního boje v intencích intervencionismu (Tkadlečková 1969, 128, 132).

Po válce, z níž vyšla Itálie vítězně, se země ocitla v destruktivní společensko-politické situaci. V téhle sociální bouři dostal fašismus konečně politickou podobu. Přibližně stovka mužů, která se dne 23. března 1919 sešla v zasedačce průmyslového svazu na milánském Piazza San Sepolcro, zajisté netušila, že transformací svazků revoluční akce na Italské bojové svazky (*Fasci Italiani di Combattimento*, FIC) právě zakládají politickou sílu, jež dá název celé epoše evropských dějin (Blinkhorn 2000, 31). Hlavní oporou politického fašismu v jeho embryonální fázi byly tři sociální skupiny – demobilizovaní nezaměstnaní váleční veteráni (tzv. *arditi*), revoluční syndikalisté a futurističtí intelektuálové (Paxton 2007, 9–10).

Mussolini chtěl z FIC vytvořit platformu pro stranu nového typu – jeho slovy „antistranu" (*antipartito*), namířenou jak vůči socialistům, tak vůči demokratům. V každém případě italský fašismus neměl zpočátku charakter pevně organizované strany v dnešním pojetí, nýbrž širokého hnutí (*movimento*) otevřeného i jiným seskupením, která se postupně vlila do FIC, jako například Protiněmecká liga (*Lega antitedesca*), Svazek vlastenecké akce (*Fascio di azione patriottica*), Liga latinské mládeže (*Lega delle gioventù latina*) nebo Svazek Nová Itálie (*Fascio Nuova Italia*).

První program italského fašistického hnutí, vypracovaný Ústředním výborem v Miláně 29. srpna 1919 a pozměněný I. fašistickým sjezdem ve Florencii 9. září téhož roku, byl – řečeno trefnými slovy prvorepublikového právníka Jana Kaprasa ml. – „pouhou snůškou drobných požadavků okamžité hodnoty a postrádal velkých zásad" (Kapras 1936, 31). Až na římském kongresu dne 7. listopadu 1921 bylo rozhodnuto, že FIC je nutno transformovat na organizovanou politickou stranu. I když na jednáních v Římě došlo k odklonu od některých původních programových bodů, podstatná črta fašismu – pragmatická flexibilita dle aktuálních potřeb – zůstala konstantou jeho politické praxe.

V procesu získávání podpory italské veřejnosti fašisté využívali chameleonskou taktiku mluvit a konat tak, jak se jim to zrovna hodí z hlediska dolování politického kapitálu. Italskou ekonomiku v prvních poválečných

letech ochromovaly početné stávky dělníků organizované socialisty. K dělnictví se přidávali zaměstnanci veřejných služeb i státní úředníci, včetně referentů na ministerstvech. Rolníci a navrátilci z války zejména na agrárním jihu svévolně obsazovali velkostatkářskou půdu a žádali vládu, aby tato konfiskační opatření odsouhlasila. Vláda Francesca Saveria Nittiho ani staronového premiéra Giovanniho Giolittiho nedokázala přijmout dostatečně energická opatření, aby vnitřní rozvrat státu zastavila (Katuninec 2009, 108–109). Bujení aktivit socialistů, posílené jejich přesvědčivým vítězstvím v parlamentních volbách v listopadu 1919, vyvolávalo v nemalé části společnosti obavy ze zopakování bolševického státního převratu v Rusku.

V atmosféře nevyhlášené občanské války v Itálii se fašisté začali stylizovat do pozice jediné síly schopné zamezit hrozící revoluci. Stát nedokázal vlastními složkami zastavit anarchistické řádění různých ozbrojených skupin, a tak reálnou moc v zemi přebíraly paralelní struktury reprezentované stranickými bojůvkami. Při organizaci fašistického hnutí – pořád organizačně značně roztříštěného – a získávání popularity mezi obyvateli se jako klíčová ukázala být autorita jednotlivých fašistických vůdců v regionech, jakými byli Italo Balbo ve Ferraře, Roberto Farinacci v Cremoně, Leandro Arpinati a Dino Grandi v Boloni nebo Giuseppe Bottai v Římě. Velitelé regionálních fašistických skupin byli natolik autonomní, že neměli strach ani z neakceptování směrnic z fašistické centrály a svou „pouliční politiku" proti oponentům realizovali podle vlastních představ (Blinkhorn 2000, 33; Milza 2013, 278). Mussolini ozbrojené aktivity fašistických černokošiláčů podporoval, byť oficiálně se od nich distancoval a uchovával si masku seriózního politika. Úspěšné akce proti socialistům vydobyly fašistům přízeň části italské společnosti, což se projevilo v květnových parlamentních volbách roku 1921. Na kandidátce aliance čtyř nacionálních a liberálních stran vedené Giollitim s názvem Národní blok proniklo do dolní komory parlamentu 35 fašistů. Ruku v ruce se stoupající podporou fašistů rostla i jejich členská základna z 20 tisíc roku 1920 na 320 tisíc roku 1922 (Katuninec 2009, 114).

Tzv. černý teror fašistických squadristů vůči protivníkům, provázený pouličními výtržnostmi a politickými vraždami, nijak nezeslaboval. Po proměně FIC na pevně centralizovanou Národní fašistickou stranu (*Partito Nazionale Fascista*, PNF) italští konzervativci i liberálové nabývali přesvědčení, že je lepší vládnout s fašisty než se stavět proti nim a že fašistické běsnění má přece i pozitivní dimenzi. Giolitti odsuzoval fašistické násilí a nabádal prefekty, aby dbali na dodržování veřejného pořádku. Zároveň však

měl informace, že fašisté mají v řadách armády, karabiniérů a soudců silnou skupinu příznivců. Giolitti nechtěl přijít do konfliktu s „opěrnými sloupy" státní moci. Mussolini se stal v očích nesocialistických stran jazýčkem na váhách mezi konsolidací situace a pokračováním v rozleptávání státu. Vládní kabinety Ivanoeho Bonomiho a Luigiho Facty, vládnoucí po pádu Giolittiho vlády v červenci 1921, nedokázaly udělat účinné kroky k likvidaci fašistické strany, ač na to teoreticky měly zákonné prostředky. Ba co víc, v zákulisí začaly s fašisty vyjednávat účast ve společné vládě. Socialisté mezitím uzavřeli s fašisty pakt o neútočení, který se střetl s odmítavou reakcí mezi veliteli jednotlivých fascií a téměř způsobil Mussoliniho pád. Mussolini vzpouru squadristických lídrů politicky ustál, nehodlal se ale spokojit se dvěma nabízenými ministerstvy a s obsazením křesla ministerského předsedy jinou osobou než jím samotným (Milza 2013, 271–272, 279–281).

Na podzim roku 1922 byl Mussolini definitivně rozhodnutý, že se v Itálii za každou cenu chopí moci. Dne 24. října 1922 se v Neapoli uskutečnil sjezd PNF, jenž představoval mobilizační generálku pro plánovaný pochod na Řím. Přítomných 40 tisíc milicionářů ve stejnokrojích mělo na vládu působit jako odstrašující faktor. „Buď nám dají vládu, nebo půjdeme na Řím," prohlásil Mussolini (Milza 2013, 294). Premiér Luigi Facta nemohl brát tato slova na lehkou váhu. Králi Viktoru Emanuelovi III. nabídl vyhlásit stanné právo a černokošiláče potlačit vojenskou silou, což ale monarcha odmítl. Mezitím squadristé od půlnoci 27. října obsazovali prefektury, policejní komisariáty, dopravní uzly, telekomunikační centrály a vyjednávali s civilními a vojenskými úřady o předání moci. Když Mussolini o den později odmítl nabídku Antonia Salandry na společnou vládu se čtyřmi ministerstvími pro fašisty včetně rezortu vnitra, byl učiněn konec nadějím demokratických politiků zastavit fašisty. Král nechal Mussolinimu vzkázat, ať přicestuje z milánské redakce *Il Popolo d'Italia*, kde se skrýval pro případ neúspěchu převratu připraven prchnout do Švýcarska, aby si mohl v Římě převzít pověřovací dekret k sestavení vlády (Milza 2013, 294, 296–297).

UPEVŇOVÁNÍ MOCI A RÝSOVÁNÍ FAŠISTICKÉ IDEOLOGIE

Mussoliniho jmenování ministerským předsedou Itálie 31. října 1922 vzbudilo velkou mezinárodní pozornost. Byl to první velký triumf politické síly, pro niž versailleský systém s jeho hodnotami neznamenal nic víc než irelevantní soubor cáru papíru. Historik Zeev Sternhell upozornil, že uchopení moci fašisty bylo možné jenom díky naakumulované atmosféře kulturní a antiintelektuální revoluce a sociálních a mentálních podmínek

vznášejících se nad italskou společností do roku 1918 (Sternhell 1994, 3). Takové klima však nevládlo jen v Itálii, ale i v dalších evropských zemích. Mussolini se díky úspěchu svého pochodu na Řím stal inspirací pro mnohé strany a hnutí sdílející podobné přesvědčení. Ač o italském fašismu nevěděly nic nebo téměř nic, chtěly se mu podobat.

Mussoliniho cesta k absolutní moci, na kterou nesporně od počátku vstupu do velké politiky aspiroval, však byla po „vítězném říjnu" 1922 stále klikatá. Italové se do fašistické diktatury neprobrali ze dne na den. Transformace demokratického režimu na režim totalitního typu cestou postupné destrukce demokratických institucí a vymožeností trvala přes čtyři roky.

Tento proces provázel turbulentní vývoj na italské politické scéně, rámcovaný soustředěnou snahou fašistů eliminovat veškerou konkurenci. Ironií osudu bylo, že po získání široké parlamentní podpory první vlády s Mussolinim v čele v poměru 306 : 116 představitelé ostatních politických stran věřili ve zkrocení fašistického revolucionářství. Doufali, že tíha odpovědnosti a vysoký státnický post nového premiéra „zestandardizuje" a stane se součástí systému. Nasvědčovaly tomu i první měsíce koaliční vlády s fašisty. Opozice mohla nadále volně působit, zachovaná zůstala svoboda tisku a Mussolini – k podivu mnohých – udržoval pozitivní vztah k tradičním institucím, jako například armádě, církvi nebo k samotnému monarchistickému zřízení. Fašisté však současně s konzervováním fasády respektu k tradicím začali organizovat vlastní mocensko-represivní orgány, jejichž kompetence se překrývaly s kompetencemi řádných orgánů státní moci. V roce 1923 vznikla na základě squadristických formací Dobrovolná milice pro národní bezpečnost (*Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*, MVSN) a o tři roky později již v procesu pokročilé fašizace společnosti Organizace pro střežení a potlačování antifašismu (*Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo*, OVRA). Plné etablování obou organizací v systému legálních bezpečnostních složek a jejich suverénní míšení se do policejních pravomocí bylo svědectvím postupné koroze apolitických státních institucí, které nahrazovaly instituce podřízené přímo Mussolinimu jakožto vůdci PNF (Katuninec 2009, 119–121, 125).

Od jara 1924 byla etapovitě likvidována také italská parlamentní demokracie. PNF si v parlamentních volbách v dubnu 1924 upevnila pozici. Na základě novelizace volebního zákona, schválené Poslaneckou sněmovnou i Senátem, kandidátka s nejméně 25 % hlasů získala v Parlamentu dvě třetiny poslaneckých křesel, což se fašistům po kampani provázené atmosférou strachu a psychologického teroru povedlo. Po oficiálním začátku volební kampaně squadristé vystupňovali násilí provázené na opozičních kandidátech všech směrů. Vyhrůžky, nucení k požití ricínového oleje, ponižující tělesné týrání, bitky, únosy, dokonce i vraždy – to vše tvořilo kolorit Itálie v prvních měsících roku 1924. Kandidátka Národního bloku (*Lista Nazionale/Listone*) s dominantním zastoupením fašistů, doplněná o některé křesťanské demokraty a liberály ochotné spolupracovat (třeba bývalé premiéry Vittoria Orlanda a Antonia Salandru), získala 65,7 % hlasů. Díky tomuto volebnímu triumfu Národní blok obsadil v Parlamentu 375 z celkového počtu 535 křesel, přičemž kandidátům PNF připadlo 275 mandátů, tj. nadpoloviční většina. Jak konstatoval historik Pierre Milza, Mussolinimu se úspěšně podařilo provést „transformistickou operaci" pravice. PNF z důvodu formálního zachování demokratické chiméry obklopil stovkou konzervativců a liberálů, přístupných akceptaci režimu, aby tak své moci dodal legitimitu ve formě zdánlivé koaliční plurality. Opozice však věděla, co Mussolini touto kvazidemokratickou parodií ve skutečnosti sleduje. Na půdě parlamentu i mimo něj si několik odvážlivců dovolilo pustit se do verbální konfrontace s fašisty. Otevřeně napadli právoplatnost voleb a PNF obvinili (a ne neprávem) ze snahy nastolit v Itálii fašistickou diktaturu. Fašisté reagovali protiútokem. Mussolini se dokonce nechal tak moc vyvést z míry, že jednomu komunistickému řečníkovi po jeho proslovu řekl, že bude-li třeba, fašisté to s opozicí „udělají jako v Rusku" a „napumpují do odpůrců olovo" (Milza 2013, 321–323, 325). Duce začal své slovní vyhrůžky expresně rychle naplňovat.

Když vůči fašistům v parlamentu vystoupil socialistický poslanec Giacomo Matteotti, byl krátce nato úkladně zavražděn. V reakci na Matteottiho vraždu se zformovala tzv. aventínská opozice, tvořena antifašisticky orientovanými socialistickými, liberálními a katolickými poslanci, kteří na protest vůči bezmeznému porušování občanských svobod opustili parlament, po vzoru plebejců z období antické římské republiky vytvořili stínovou sněmovnu a požadovali premiérovou abdikaci. Komunisté počítali, že situace dospěje do generální stávky, která vládu ochromí natolik, že Mussolini nebude mít na vybranou a ustoupí. Mussolini v parlamentu vyslovil politování nad vraždou, ale odmítl za ni převzít odpovědnost. Poslance zároveň sebevědomě vyzval, aby ho v případě existence důkazů klidně obvinili. Mussolini zkoušel, jak daleko může zajít. Jelikož, maje na zřeteli Matteottiho osud, se v obavě o svůj život vůči Mussolinimu neodhodlal rázně vystoupit nikdo, vůdce fašistů zahájil tažení proti „aventínským" poslancům a proti

politickým stranám obecně. Z parlamentu byli vyloučeni všichni vzbouřenci a již v listopadu 1925 byl přijat zákon, podle něhož se útok na předsedu vlády legislativně rovnal útoku na stát. Současně na varování všech možných politických odpůrců vstoupil v platnost trest smrti, který mohly vynášet nové, fašistům již plně podřízené soudy, tzv. mimořádné tribunály (*tribunale speciale*), v čele s funkcionáři PNF, policejními a armádními důstojníky. Procesy měly obvykle krátké trvání, obhajoba nebyla obžalované osobě povolena, stejně jako domáhání se opravného prostředku. Mimořádné tribunály společně s perzekucemi prováděnými tajnou policií OVRA tak zcela nahradily zrušený Nejvyšší soud a nižší instance soudní moci v Itálii.

V roce 1926, krátce po čtvrtém pokusu o atentát na Mussoliniho, byla novým spolčovacím zákonem fakticky likvidována činnost politických stran. Vláda získala do rukou zmocňovací pravomoci v oblasti legislativy, což jí umožnilo obcházet Parlament. Tiskoviny byly rozčleněny do dvou kategorií – na „spolehlivé", které se staly hlásnou troubou režimu, a „méně spolehlivé", jejichž obsah podléhal cenzuře. Fašistům se podařilo dobudovat totalitní model státu v roce 1927 přijetím tzv. zákonů na ochranu státu. Pro posílení autority režimu bylo ještě o rok dříve vyhlášeno stanné právo, na základě kterého mimořádné tribunály v období od 1. ledna 1927 do 31. ledna 1929 soudily celkem 4805 osob. Výsledek jejich činnosti byl však v porovnání s podobnými institucemi v jiných „modelových" totalitních režimech relativně mírný. Zproštěno obvinění bylo 3904 osob, ze zbývajících 901 případů až 679 souzených dostalo trest ve výši méně než tři roky a trest smrti byl vynesen jen v jednom případě. Podle zjištění historika Stanleyho Paynea popravili do roku 1940 v Itálii z politických důvodů 9 osob a v letech 1940–1943 dalších 17 (Katuninec 2009, 123–125; Payne 1997, 116–117).

Fašistický režim se nemohl v Itálii stabilizovat bez chybějící sociální základny. Jako každý režim takového typu, usiloval i tento obyvatelstvu prokazovat místo teroru primárně svou „vlídnou tvář" ve snaze získat si ho na svoji stranu atraktivní sociální politikou. Pro upevnění fašismu v Itálii byla klíčovou silná podpora střední třídy. Vyšší společenské a ekonomické vrstvy (jak intelektuální elity, tak velkoprůmyslníci) zastávaly k fašismu zdrženlivější stanovisko. Prakticky po celou dobu trvání režimu v nich přežíval strašák regulace hospodářského života státními strukturami (tj. likvidace liberálního trhu, z něhož profitovaly) a postupem času i pro Itálii sebezničující zahraniční politika, způsobující zemi zejména v letech druhé světové války diplomatické, ekonomické a lidské škody. Střední třída, na rozdíl od bohatých podnikatelů nebo na druhé straně chudého dělnictva, byla nejvíce nakloněna nacionalismu hlásanému fašistickým režimem a věřila v možnost vlastního sociálního vzestupu ve fašismem utvořené modernistické společnosti (De Felice 1980, 317). V každém případě, přes antikapitalistickou rétoriku, hlásanou Mussolinim již v jeho socialistických začátcích, nebylo v jeho zájmu proti kapitalismu zarputile bojovat, nýbrž ho využít ve svůj prospěch. Pod heslem navrácení pořádku do výroby a smíření všech tříd začal razit ze syndikalismu vycházející koncepci tzv. korporativismu jako alternativy ke komunistickému zestátnění a kapitalistickému neregulovanému trhu. V kombinaci s nastartováním leteckého průmyslu, stavbou dálnic, pozdvihnutím železnic a kvality vlakové dopravy, vylepšováním sítě poštovních a telefonních spojení a projektem nabuzení zemědělství si Mussolini získával mezi Italy masivní podporu (Katuninec 2009, 131–133). V Itálii došlo taky k oživení průmyslové výroby a konjunktuře po světové hospodářské krizi (1921–1923), což fašistům v procesu získávání sociální podpory hrálo do karet. Nové pracovní příležitosti, zlepšení životní úrovně a celková modernizace země vytvářely fašistickému režimu poměrně širokou sociální základnu podporovatelů.

Ekonomický růst italského národního hospodářství dokázal celkem efektivně zastínit totalitní charakter režimu a etablující se totalitní fašistickou ideologii pronikající do všech sfér života. Z pohledu režimu bylo rovněž nespornou výhodou, že zpočátku neměl žádnou ideovou doktrínu, která by ho jasně definovala. Proces samotné fašizace společnosti tak mnozí Italové nechápali jako systematické oklešťování jejich základních občanských práv, nýbrž jako proces „dáváni věcí do pořádku".

Mussolini s nelibostí mluvil o fašistické ideologii, častěji používal spíše termín fašistické *hnutí*, které bylo v jeho pojetí přístupem k životu a revoluci ducha (Mosse 1998, 145). Přestože již jako učitel a novinář hodně četl i publikoval, nikdy si nedělal ambice stát se filozofujícím teoretikem. Mussolini neměl ambici napsat komplexní traktát o tom, jak transformovat italskou společnost. Jeho heslo bylo prosté – akce. Aktivistickou politikou, zabalenou v rouchu rituálů a symbolů, usiloval o vytvoření jakéhosi sekulárního náboženství, v rámci něhož „věřící", reprezentováni italským národem, vyznávají jako božstvo světské entity – v případě fašismu stát, jeho instituce a ideály hlásané sociálními institucemi (Gentile 2010, 262–263). Italským fašistům šlo o utvoření příběhu poslání Itálie jako hodnototvorné součásti evropské kultury, na němž musí pracovat každý poctivý Ital a Italka. Tento příběh – neboli mýtus – se stal nedělitelným definičním

komponentem fašistické permanentní revoluce a prototypu „nového člověka" zosobňujícího nejušlechtilejší ctnosti pokrokové civilizace. Netýkal se jen italského prototypu fašismu – pevná víra ve znovuzrození národa, „povstání z popela" a jeho spirituální regeneraci patřila k univerzalistickým charakteristikám všech fašistických hnutí po celé Evropě. „Vytvořili jsme vlastní mýtus. Mýtus je vírou, vášní. Naším mýtem je národ, naším mýtem je velikost našeho národa (...) Národ pro nás není jen teritoriem, ale něčím duchovním," řekl čtyři dny před pochodem na Řím Mussolini ve svém projevu v Neapoli (Griffin 1995, 44).

Fašismus proto z principu nemohl být pouze reakcí na marxismus, nýbrž – stejně jako marxismus – radikální reakcí především na kritizovanou buržoazní společnost, v jejíchž podmínkách vznikl. Antimarxistické vymezení fašistů nebylo o nic menší nebo větší než jejich antidemokratické vymezení. V pojetí fašistů nešlo o souboj ideologií, ale o souboj civilizací: staré, dekadentní, odsouzené k zániku a nové, progresivní, které spustí totální revoluci tehdejší morálky a ducha. Italský fašismus přinejmenším ve svých počátcích, ale v zásadě i po pokusech o jeho teoretickou systematizaci začátkem třicátých let, představoval více morální a estetický systém než politickou filozofii (Sternhell 1991, 321, 337, 349). První fašističtí úderníci-squadristé nebyli žádní myslitelé, ale v první řadě muži akce. Jejich politické vědomí často tvořily jenom dvě základní složky – že jsou nacionalisty a antisocialisty (Eatwell 2003, 55).

Až po deseti letech od uchopení moci dostal italský fašismus alespoň formálně teoretický základ. Nešlo však o žádnou ideologickou „bibli" typu Hitlerova *Mein Kampf*, ale pouze o široké heslo pod titulem „Fašistická doktrína", publikované v *Enciclopedia Italiana* (Gregor 2015, 216). Tento výklad tvořený částmi *Základní myšlenky* a *Politická a sociální doktrína* pocházel z Mussoliniho pera jen částečně (i když oficiálně vyšel pod jeho jménem). Zásadní podíl na jeho vypracování měl filozof Giovanni Gentile, považovaný za jednoho z hlavních architektů teorie fašismu (Gottfried 2016, 91).

POLITICKÝ SYSTÉM A DYNAMIKA REŽIMU FAŠISTICKÉ ITÁLIE

Až ve druhé polovině dvacátých let došlo definitivně ke splynutí fašistické strany se státem. Fašistům se v relativně krátkém časovém horizontu povedlo získat pod svůj vliv klíčové složky a rezorty. PNF „zreformovala" pilíře moci jako soudnictví nebo bezpečnostní síly tak, že jim v podstatě odejmula náležící kompetence, anebo je úplně zrušila a jejich pravomoci přesunula na instituce přímo propojené s fašistickou stranou. Všudypřítomná kontrola veřejného života, spojená s možnými represemi včetně trestu smrti za politické zločiny, se ukázala být dostatečně odstrašujícím mechanizmem, limitujícím jakékoliv projevy nespokojenosti nebo občanského odporu. Lidé měli v živé paměti akceschopnost fašistických bojůvek z dob nevyhlášené občanské války před říjnem 1922 a před volební kampaní v roce 1924. Ze strachu o holý život se obávali přijít do konfliktu s „velkým bratrem" – se státní mocí okupovanou fašisty.

Stát se dostal do rukou pevně hierarchizované organizace v čele s nezpochybnitelným vůdcem (*ducem*), který měl podle fašistické propagandy „vždy pravdu". Stanovy PNF přijaty 12. listopadu 1932 charakterizovaly Národní fašistickou stranu jako civilní milici podřízenou ducemu ve službě fašistickému státu. Funkce vůdce PNF se však z právního hlediska čistě teoreticky nemusela překrývat s funkcí ministerského předsedy, kterého mohla odvolávat i navrhovat králi Velká fašistická rada (*Gran Consiglio del Fascismo*) jako nejvyšší politický sbor v zemi. Rada disponovala kompetencemi usnášet se na konečné kandidátce do parlamentu, udávat směrnice pro PNF, usnášet se na návrzích jmenování funkcionářů a podílet se na exekutivní moci jako poradní orgán vlády (Kapras 1936, 46–47). Pozici správního výboru strany a poradního orgánu duceho zastávalo Národní direktorium a na nižších úrovních státní správy federální a místní direktoria, která byla podřízena provinciálním a místním sekretářům. Kromě vůdce měl významnou funkci v byrokratickém aparátu fašistické Itálie generální sekretář jako výkonný orgán duceho. Formálně nejvyšším článkem státní moci zůstával král, kterému jedinému se předseda vlády zodpovídal za výkon své funkce (Kapras 1936, 44–45, 65–66).

Osobitým specifikem fašistické Itálie byl institut korporativního členění společnosti, podle něhož měl být reformován i parlament. Mussolini předpokládal, že korporativní, tj. stavovské, rozdělení národa skoncuje s třídní klasifikací a umožní každé vrstvě společnosti adekvátně zastupovat její požadavky na centrální úrovni skrze své zástupce zvolené každým stavem. Duce chtěl vytvořením iluze jakéhosi „přímějšího" zastupování jednotlivých sociálních skupin v rámci korporativního systému ospravedlnit likvidaci politických stran, které dle fašistické propagandy svými egoistickými, materialisticky motivovanými cíli jenom hatily mystické „sjednocení národa". Korporace měly fungovat v celé vertikále výrobních vztahů a v podstatě plně suplovat odbory. Ty sice formálně nebyly zrušené, ale všechny kromě fašistických (tj. státem řízených) odborů ztratily ve sporech se zaměstnavatelem status právních subjektů. V korporativních radách jednotlivých

podniků měli zaměstnanci i zaměstnavatelé paritní zastoupení, přičemž kromě nich byli členy rad také zástupci PNF jako „státní dohled" s úkolem srovnávat rozpory mezi vedením a podřízenými. Korporace reprezentované Národní radou korporací zároveň vedle senátu a poslanecké sněmovny tvořily jeden z článků legislativní moci v přebyrokratizovaném systému fašistického státu (Kapras 1936, 73–76). V praxi však korporativní systém neměl očekávanou funkčnost. Pověst vítězné třetí cesty mezi kapitalismem a socialismem, hlásanou fašistickou propagandou, vůbec nenaplnil a jeho reálný význam se omezil na nástroj prohloubené kontroly státu nad hospodářskou sférou. Zákony mohly být jednoduše pozměňovány, stejně jako mohly být vydávány duceho dekrety.

Přesto se fašistický režim na počátku třicátých let cítil silný jako nikdy dřív. V roce 1929 si fašisté podpisem tzv. lateránských smluv usmířili římskokatolickou církev. Podpis konkordátu, finanční vypořádání se Svatým stolcem a diplomatické uznání vatikánského městského státu učinily na vysoce religiózní italské obyvatelstvo dojem a přispěly k definitivní vnitřní stabilitě režimu. Značná část antifašistické opozice, vědoma si své svízelné situace, raději volila emigraci do Francie.

Za daných okolností, když Mussolini nebyl brzděn domácími politickými problémy, mohl soustředit veškerou pozornost na mezinárodní politiku. Fašistická Itálie patřila ke stoupencům revize hranic v Evropě. Neukojená žádostivost fašistů po nových územích vycházela z neuspokojivého versailleského uspořádání kontinentu a z tradičních, již předválečných koloniálních ambicí. Itálie se zaměřovala na dva hlavní cíle: Balkán a severní Afriku. Mussolini věděl, že jeho země nehraje v geopolitice „první housle" a pro saturování svých územních ambicí potřebuje podporu zahraničí. Zařazení Itálie do struktury politicko-vojenských paktů v meziválečném období vyplývalo z aktuální situace v Evropě a zároveň ochoty zahraničních vlád vyhovět Mussoliniho expanzivním záměrům.

I když si některé akce Itálie vysloužily mezinárodní pozornost již v dvacátých letech (okupace řeckého ostrova Korfu roku 1923 nebo připojení sporné Rijeky – Fiume roku 1924), k výraznější aktivizaci se vzepnula až po roce 1934 v souvislosti se sílícím německým faktorem v mezinárodních vztazích a plánovaným vlastním válečným podnikem v Africe. Obávaje se ohrožení ekonomických zájmů v Rakousku a Maďarsku nacistickým Německem, Mussolini podepsal v březnu 1934 s těmito státy tzv. římské protokoly, které je k Itálii připoutaly blíž nejen hospodářsky, ale rovněž politicky. Počáteční protiněmecké vyhranění italské zahraniční politiky zdůraznila dohoda Itálie, Francie a Spojeného království v Strese v dubnu 1935, kterou se zúčastněné strany zavázaly bránit dalšímu německému porušování versailleské smlouvy a narušování územní integrity Rakouska, iniciovaného poprvé v červenci 1934 při neúspěšném pokusu rakouských nacistů o státní převrat a následné připojení země k „mateřské vlasti".

Ke sbližování Itálie s Německem, jež se v konečném důsledku stalo pro fašistický režim osudným, došlo až v souvislosti s habešskou krizí v letech 1935–1936. Francie a Spojené království (samy koloniální mocnosti) se původně italské invazi do Etiopie nebránily, pro negativní ohlas války doma ale byly přinuceny ze spojenectví s Itálií vycouvat a odsouhlasit sankce, které Společnost národů uvalila na Itálii. Streská fronta tak ztratila opodstatněnost. Sám duce řekl německému velvyslanci Ulrichu von Hassellovi, že pro jeho zemi je streská dohoda „v hrobě" (Kershaw 2015a, 530). V lednu 1936 Mussolini jako odpověď na faktický rozpad aliance s Francouzi a Brity uznal německou oprávněnost na supremaci nad Rakouskem za předpokladu, že Rakousku bude ponechána samostatnost. V únoru následně Hitlerovi schválil remilitarizaci Porýní, uskutečněnou 7. března, což bylo hrubé porušení versailleské mírové smlouvy. Tolerování německého prohřešku vůči ustanovením mírové smlouvy mělo o to větší váhu, že Itálie se na její vypracování jako vítězná země první světové války sama podílela.

Hitler, nadšený gesty svého vzoru, začal v Mussolinim spatřovat strategického evropského spojence. V říjnu 1936 podepsaly fašistické mocnosti pakt Řím–Berlín, který dal základ fašistické Ose Řím–Berlín–Tokio, rozšířené v první polovině čtyřicátých let o další satelitní státy. V listopadu 1937 Itálie přistoupila k paktu proti Kominterně (Antikominterna), čím zpečetila svou geopolitickou příslušnost. Završení přátelské spolupráce Itálie s Německem představoval Ocelový pakt, podepsaný v Berlíně v květnu 1939.

Itálie nebyla ve spojeneckém svazku s Německem rovnocenným partnerem. Prakticky od počátku jen dodávala mezinárodní legitimitu německé agresi. Po pilotním testu německo-italské spolupráce ve španělské občanské válce na straně Frankových nacionalistů Itálie asistovala při anšlusu Rakouska v březnu 1938, které ještě donedávna urputně bránila. V září a listopadu 1938 italská diplomacie požehnala amputaci Československa mnichovskou dohodou a první vídeňskou arbitráží. Mussolini neměl námitek ani při definitivní likvidaci zbytků česko-slovenského státu v březnu 1939, přičemž současně podporoval maďarský revizionizmus namířený proti společným nepřátelům – státům tzv. Malé dohody (Jugoslávie,

Československo, Rumunsko; Milza 2013, 394–399, 403, 416–417, 618, 623, 649–671).

Podřizování německé zahraniční politice se zákonitě odrazilo i na charakteru a dynamice fašistického režimu na domácí půdě. Nejvýraznějším „importem" ze spřáteleného Německa byla rasová legislativa, jejíž počátky v Itálii sahají do ledna 1937. Po „zákonu na ochranu rasy", namířenému vůči africkému obyvatelstvu pod italským protektorátem, vstoupily v roce 1938 do platnosti první protižidovské zákony týkající se italských Židů. Perzekuce Židů však byla až do německé okupace země v roce 1943 velmi mírná a rasové zákony se v praxi dodržovaly jen omezeně. Antisemitismus neměl v Itálii na rozdíl od středovýchodní Evropy tak silné kořeny, protože Židé zde byli v poměru k nežidovskému obyvatelstvu málo početní, již plně integrováni a do značné míry asimilováni. Sám Mussolini nepovažoval „židovský problém" za reálný problém, antisemitismus zpočátku odmítal a na adresu Židů se v meziválečném období vyjadřoval pozitivně. Židé v Itálii, stejně jako v jiných zemích, prokazovali státu tradičně loajalitu, a to bylo pro duceho určující. Oceňoval jejich statečnost v italských uniformách na bojištích první světové války a přínos k rozvoji italského školství a hospodářského života (Ludwig 1932, 61). Židovský původ měli mimo jiných mnozí raní fašisté z „období bojů" před pochodem na Řím, podporovatelé hnutí z řad průmyslníků a velkých latifundistů a rovněž i Mussoliniho dlouholetá milenka Margherita Sarfattiová (Paxton 2007, 14; Eatwell 2003, 86).

FAŠISMUS ITALSKÝ, FAŠISMUS MEZINÁRODNÍ

V části historiografie se dodnes objevuje tvrzení, dle kterého byl fašismus ryze italským fenoménem. Zahraničněpolitické kroky Mussoliniho režimu nicméně přinejmenším od počátku třicátých let napovídaly, že duce měl eminentní zájem na jeho internacionalizaci a distribuci mimo Apeninský poloostrov. Sliboval si od toho především posílení mezinárodního postavení Itálie, jež by své „duchovní přátele" dokázala řídit nebo alespoň efektivněji ovlivňovat. Mussolini sebevědomě prorokoval, že 20. století bude stoletím fašismu (Paxton 2007, 191). Ve fašismu viděl specifický typ nové politické kultury, která díky své komplexnosti, zabývající se všemi oblastmi života, může uspět v celé Evropě. Mussolini nepovažoval za rozumné vnucovat jiným národům fašistický světonázor násilně, nýbrž – jak říkal – musejí k fašismu dospět vlastním, přirozeným vývojem. Proto zahraniční fašistická hnutí podporoval selektivně a oproti německým nacionálním socialistům do nich investoval mnohem menší finanční prostředky.

Mussolinimu nešlo ani tak o export fašismu do jiných zemí jako o zachování geopolitických pozic Itálie prostřednictvím připoutávání si fašismu nakloněných stran a vlád. Z důvodu obav o ztrátu postavení ve střední Evropě založil po Hitlerově nástupu k moci roku 1933 Akční výbory pro universalitu Říma (*Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma*, CAUR). Organizace vedená Eugeniem Coselschim měla ambici stát se protiváhou Kominterny a neoficiální fašistickou internacionálou. Na rozdíl od Kominterny však nebyla řízena centrálně, nevydávala direktivy pro jednotlivé národní fašistické strany, spíš se snažila o intenzifikaci vzájemné nadnárodní spolupráce pod italským gestorstvím. Pokusy o internacionalizaci fašistické ideologie a principů vedení politiky vesměs selhaly už na prvním kongresu CAUR 16.–17. prosince 1934 ve švýcarském Montreux. Bezvýsledně skončila také další konference a jednání o společném postupu. Přestože kromě Coselschiho byli členy pracovní skupiny takové kalibry evropské fašistické scény jako Vidkun Quisling, Anton Mussert, Eoin O´Duffy, Marcel Bucard nebo George Mercouris, výsledkem bylo jen přijetí vágní rezoluce vyslovující se o poslání univerzálního fašismu, který má bojovat za mír, vzájemné pochopení a sblížení národů, aby tak byla zajištěna jednota a budoucnost Evropy. Při diskusích se ukázalo, že jednotlivá národní fašistická hnutí nejsou schopna přijmout konsenzus v zásadních otázkách společné percepce rasismu, antisemitismu nebo korporativismu, což italské touhy po funkčnosti fašistické internacionály pod hlavičkou Říma definitivně pochovalo (Payne 1997, 229; Jackson 2006, 340). Obdobně skončily i další instituce zabezpečující zahraničněpolitickou propagaci fašismu, které vláda zvláště koncem dvacátých a v první polovině třicátých let štědře dotovala. Vedle CAUR se mezi ně řadily Mezinárodní centrum fašistických studií (*Centre international d'etudes sur la fascisme*) se sídlem ve švýcarském Lausanne nebo římský Národní institut fašistické kultury (*Instituto Nazionale di Cultura Fascista;* Gottfried 2016, 113–114). V cizině působící Zahraniční Fasci (*Fasci all´Estero*), od kterých se očekávala organizace aktivit v zahraničí žijících Italů a pozitivní propagace fašismu, selhaly na plné čáře. Podle oficiálních statistik z roku 1929 tvořilo jejich členskou základnu 101 500 členů, přičemž skutečně aktivních bylo odhadem jen kolem 65 000. Vezmeme-li v potaz celkový počet zahraničních Italů, čítající v té době přibližně 8 milionů osob, je nemožné říci, že by šlo o závratně vysoká čísla (Payne 1997, 213).

RENOVATIO IMPERII ROMANORUM? MUSSOLINIHO ZAHRANIČNÍ DOBRODRUŽSTVÍ A JEJICH DŮSLEDKY

Jeden ze základních komponentů fašistické doktríny „znovuzrozené Itálie" tvořil expansionismus. Mussolini, který se považoval za nástupce římských císařů a fašistickou Itálii za moderní převtělení antického Říma se vší zašlou slávou, se nijak netajil svou záští vůči versailleskému uspořádání Evropy. Přestože Itálie vzešla z první světové války jako vítěz, její teritoriální ambice nebyly dostatečně uspokojeny. Duce chtěl ze své země učinit středomořskou imperiální mocnost a od počátku vlády vyvíjel úsilí směřující k revizi poválečných mírových smluv. Fašisté – a spolu s nimi velká část italské veřejnosti – považovali východní pobřeží Jadranu za svou zónu vlivu a historické dědictví, které Itálii právem náleží. Itálie si dělala nároky zejména na území přidělené Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (SHS, od roku 1929 vystupující pod názvem Jugoslávie), na Albánii, africkou Etiopii a řecká teritoria.

Naplnění územních aspirací fašistického režimu determinovalo charakter italské zahraniční politiky v celém meziválečném období. Pro Mussoliniho bylo restaurování Římské říše v její moderní podobě především záležitostí prestiže. Vize utvoření mediteránského *mare nostrum* neboli *spazio vitale* se stala integrální součástí italské státní doktríny, připodobitelné k nacistickému *Lebensraumu* (Kallis 2000, 196). Mussolini se svou expanzivní politikou usiloval především upevňovat mezinárodní postavení Itálie, utvrzovat zahraničí, Italy i sebe samého o její geopolitické síle a univerzalitě fašismu jako nejvyššího stupně civilizačního vývoje a v neposlední řade dovednosti fašistického systému a režimu prokazovat jeho kulturní nadřazenost nad jinými, ve fašistickém pojetí „dekadentními" formami vlády (Kallis 2000, 43). Na rozdíl od nacistických plánů italská koncepce expanzionismu nezahrnovala princip *Blut und Boden* (krev a půda), tj. totální poitalštění nově okupovaných teritorií v etnickém, jazykovém i rasově-genetickém smyslu.

Fašistická Itálie konzervovala v meziválečném období mimořádně vypjaté vztahy především s Královstvím Srbů, Chorvatů a Slovinců (respektive Jugoslávií). Hranice mezi těmito dvěma státy po první světové válce vzbuzovala nespokojenost jak na straně italských nacionalistů, tak na straně nacionalistů chorvatských či slovinských.

Vztahy mezi Itálií a Královstvím SHS, které se po uznání italských nároků na město Rijeka postupně přece jen normalizovaly, opětovně nabraly konfliktní spád po roce 1926 v souvislosti s Mussoliniho stupňujícím tlakem

vůči Albánii, kterou chtěla vládnoucí srbská dynastie Karađorđevićovců také hospodářsky a politicky ovládnout. Itálie ztratila po první světové válce nad Albánií bezprostřední vliv, ač ji od roku 1914 vojensky okupovala. Přestože Albánie měla v meziválečném období status samostatného státu, byla fakticky odkázána na italské garance její územní integrity. Vazalský poměr k Římu utužily dva tzv. tiranské pakty, podepsané v letech 1926 a 1927, jimiž se Albánie výměnou za ochranu hranic zavázala po dobu dvaceti let neprovádět vlastní zahraniční politiku bez souhlasu Itálie. Albánský král Ahmet Zogu (Zog I.) se ve třicátých letech snažil zmírnit politicko-ekonomické sevření své země orientací na Velkou Británii a Francii, ale ty nehodlaly narušit dobré styky s Itálií, důsledkem čehož se postavení Albánie stalo bezalternativním (Tejchman 2017, 99).

Německé rozpínání ve střední Evropě koncem třicátých let přimělo k zahraničněpolitické aktivizaci také duceho. Po habešské válce v letech 1935–1936, během níž po urputných bojích ovládl Etiopii jako poslední nekolonizovanou zemi v Africe, se Mussolini soustředil na rozšiřování zón vlivu v kontinentální Evropě. Vojska fašistické Itálie nejprve v dubnu 1939 vpadla do Albánie, která definitivně ztratila formální nezávislost. Král Zog I. utekl do Velké Británie, italský král Viktor Emanuel III. byl jmenován albánským králem a Albánie byla právně propojena s Itálií formou personální unie (Tejchman 2017, 97–99).

Anexí této chudé země Mussolini začal naplňovat svůj imperiální sen. Albánii považoval za obdobu bývalých římských provincií a z pragmatických důvodů umožňoval ventilaci albánského protisrbsky, respektive protijugoslovansky profilovaného nacionalismu. Albáncům ponechal vlastní národní vládu i albánskou ústavu, byť za cenu likvidace albánské armády, zrušení ministerstva zahraničních věcí a jmenování regenta do čela země, což jen zdůrazňovalo protektorátní status Albánie a plnou italskou hegemonii nad ní. Italská propaganda si za podpory domácích loutkových autorit utvářela obraz spasitelů albánského národa a garantů jeho existence, chránící zemi před ovládnutím sousední Jugoslávií a Řeckem. Po úspěšné ofenzivě proti těmto státům na jaře 1941 Mussolini posílil reputaci Itálie v Albánii tím, že k ní připojil části Černé Hory, Kosova a vardarské Makedonie, což naplnilo touhy albánských nacionalistů po Velké Albánii (Tejchman 2017, 141).

Projekt fašistického impéria, zahrnujícího podstatnou část Balkánu, severní a východní Afriky a Blízkého východu, se však v příštích letech začal Mussolinimu hroutit. Přímo blamáží skončil pokus Itálie o invazi do Řecka na sklonku září 1940. Řecká obrana zatlačila italské jednotky počátkem

druhé poloviny listopadu zpátky, a dokonce pronikla na albánské území. Duceho ostudu v Řecku musel hasit Hitler v dubnu 1941, kdy rychlým útokem ze tří stran neutralizoval houževnatý řecký odpor (Tejchman 2017, 130, 133).

Mussoliniho fiasko na Peloponésu nebylo posledním. Italové si rovněž nedokázali poradit s udržováním klidných poměrů v Nezávislém chorvatském státě, vzniklém také v dubnu 1941 jako produkt vojenského rozbití Jugoslávie. Italy podporovaná ustašovská garnitura Anteho Pavelića, vládnoucí pod italsko-německým kondominiem, se dlouhodobě nedokázala reálně zmocnit celého Chorvatska a potlačit silné partyzánské hnutí nacionalistického monarchisty Dražu Mihajlovića a komunisty Josipa Broza Tita v srbských a bosenských horách (Gilbert 2006, 226). Dominanci Itálie v Chorvatsku měl zdůraznit úřad hlavy státu, do kterého král Viktor Emanuel III. jmenoval prince Aimoneho ze savojské dynastie. Italský aristokrat, oficiálně vládnoucí jako Tomislav II., však dělal nečekané potíže. Na protest proti italské okupaci Dalmácie se vzpíral vykonávat kompetence monarchy a jeho působení v královské funkci bylo vyloženě formální.

Kampaň v Africe dopadla ještě hůř. Italský útok na Egypt, zahájený v říjnu 1940, skončil již po sto kilometrech, načež síly Commonwealthu zatlačily Italy zpět do Libye. Mussolinimu muselo opět přispěchat na pomoc Německo. Polní maršál Erwin Rommel se svým *Afrikakorpsem* provedl v severní Africe úspěšnou protiofenzivu, nicméně po britském útoku na El Alamein v říjnu 1942 se karta začala obracet v neprospěch Osy. Po předchozích porážkách ve východní Africe, kde Itálie ztratila kontrolu nad Somálskem, Súdánem a Eritreou, se tak Mussoliniho sen o koloniálním impériu zhroutil.

Problémy přibývaly i v Evropě. Po prvních neúspěších v operaci „Barbarossa" Hitler v roce 1942 přijal Mussoliniho nabídku posílit vojska Osy na východní frontě v boji za „společnou věc" italským příspěvkem přesto, že zapojit italskou armádu se po neblahých zkušenostech z jiných bojišť zdráhal. Kontingent Italské armády v Rusku (*Armata Italiana in Russia*) čítající přes 200 tisíc italských vojáků, který do svých řad pohltil již přítomný Italský expediční sbor v Rusku (*Corpo di Spedizione in Russia*), si v bitvách na východní Ukrajině zpočátku počínal nadmíru dobře. V zimě 1942/1943 byl však zatlačen a obklíčen Sověty, přičemž ztratil polovinu svých mužů (Milza 2013, 752–753).

Mussolini dokázal na rozdíl od Hitlera předstírat pózy „dobrého občana" (Payne 1997, 355) až do roku 1935, tj. celých 13 let své vlády. Přes populistickou rétoriku o středomořském impériu Mussolini – také na rozdíl od svého německého protějšku – nikdy nechtěl vést zdlouhavou válku a už vůbec ne se zaplést do konfliktu se světovými velmocemi. Uvědomoval si, že na vedení takové války Itálie zkrátka nedisponuje dostatečnými lidskými ani ekonomickými zdroji. Až do času, než se mu situace vymkla z rukou a než se dostal plně do Hitlerova područí, zaměřoval svoji zahraniční agresi proti menším, respektive vojensky slabším státům, které jí nemohly systematicky vzdorovat. Mussolini koncem třicátých let – sleduje rostoucí politické a hospodářské úspěchy států Osy – předpokládal, že evropské státy se přidají do zástupu fašistických zemí dobrovolně. Ani v čase soumraku demokracie nepočítal s propuknutím globálního konfliktu; nanejvýš s několika izolovanými krátkými konflikty, a proto průmyslovou produkci nepřizpůsobil potřebám blížící se války, což se zpětně ukázalo být fatálním. Pro ilustraci pouze jeden statistický údaj: v roce 1939 Německo vyprodukovalo 22,5 mil. tun ocele, Velká Británie 13,4 mil. tun, zatímco Itálie pouhých 2,4 mil. tun. I při invazi do Francie v květnu–červnu 1940 fašistická Itálie sehrála – slovy historika S. G. Payna – „šakalí roli". V německém útoku se nejdřív vůbec neangažovala a až v samém závěru Francii uštědřila pověstnou kudlu do zad, aby si následně mohla nárokovat drobná území na italsko-francouzském pomezí (Payne 1997, 383–384). Grandiózní plány na vybudování imperiální říše složené z podmaněných evropských a afrických států úplně ztroskotaly (Mussolini mezi součást tohoto prostoru počítal západní Jugoslávii, jih Francie, Korsiku, Maltu, Tunisko, část Alžírska, Somálsko, Egypt, Súdán a přístavy v Maroku). Po debaklech na bojištích všech front duce věděl, že je konec a že Itálie pod jeho vedením postavení mocnosti druhé kategorie v žádném případě nepřeklene.

STEZKA DO ZÁHUBY

Od července 1943 zažíval fašistický režim úder za úderem i na domácí frontě. Krátce po vylodění Spojenců na Sicílii se realisticky smýšlející představitelé státu a režimu rozhodli zasáhnout. Shodovali se v tom, že odpovědnost za vojenské strádání Itálie a Italů nese duceho fatalistická zahraniční politika diktovaná Hitlerem, z níž italský vůdce nedokázal vykličkovat. V této situaci nejvyšší výkonný orgán Velká fašistická rada odhlasovala po devítihodinovém zasedání z 24. na 25. července 1943 duceho svržení, načež král nechal Mussoliniho zatknout. Viktor Emanuel III. jmenoval na místo předsedy vlády maršála Pietra Badoglia a Itálie zahájila se Spojenci jednání o příměří. Zatčeného Mussoliniho převezli do internace v horském hotelu Gran

Sasso, kde pobýval do 12. září 1943, kdy ho v mimořádně riskantní operaci osvobodilo elitní německé komando vedené Ottou Skorzenym (Morgan 2007, 11).

Mussolini dostal od Hitlera šanci na reparát. Nicméně, po špičkové, ač pro Mussoliniho ponižující osvobozující operaci se stal definitivně politicky nesvéprávnou figurou v Hitlerových rukách. Nově zřízený státní útvar v severních a středních částech Apeninského poloostrova ovládaný vojsky Osy – Italská sociální republika (*Repubblica Sociale Italiana*, RSI), která vznikla 18. září 1943 a do jejíhož čela se postavil, sice vykazovala formální známky samostatnosti, ve skutečnosti však byl její osud nerozlučně svázán s osudem Říše. V loutkovém fašistickém státě řádně nefungovalo v podstatě nic kromě stanných soudů. Historik Ian Kershaw RSI výstižně nazval „surovým policejním státem řízeným směsí krutosti, korupce a banditismu (...) pod poručnictvím svého německého pána" (Kershaw 2015b, 541–542). V nejznámějším mimořádném soudním procesu v lednu 1944 Mussolini nechal postavit před soud šest chycených členů Velké fašistické rady, kteří hlasovali za duceho svržení. Pět z nich, včetně bývalého ministra zahraničních věcí a Mussoliniho zetě Galeazza Ciana, bylo odsouzeno k trestu smrti a hned druhý den popraveno. Represe vůči skutečným antifašistům i domnělým „zrádcům fašismu" prováděly mocenské složky věrné ducemu nezřídka tzv. krátkou cestou, tj. zastřelením přímo na místě bez formálního vyslechnutí a trestního řízení.

V deklasovaném stavu se nenacházela pouze justice, ale rovněž bezpečnostní síly. Na kongresu reformované PNF pod novým názvem Republikánské fašistické strany (*Partito Fascista Repubblicano*, PFR), konaném ve Veroně 24. listopadu 1943, fašističtí radikálové kolem Renata Ricciho, Roberta Farinacciho, Fernanda Mezzasomu a Alessandra Pavoliniho prosadili ustanovení nových ozbrojených jednotek, vycházejících přímo z nitra fašistické strany, přičemž návrh generála Rodolfa Grazianiho obnovit vojenské jednotky RSI výlučně na tradičním apolitickém základu byl rezolutně zavržen. Ačkoliv vedle fašistických milicí přece jen nadále působily také dříve vzniklé ozbrojené formace, usnesení veronského kongresu výmluvně vypovídala o charakteru vzkříšeného fašistického režimu, pro který byla v závěrečné fázi jeho existence po všech stránkách důležitější ideologická spolehlivost než kompetentnost.

Fašistům se území spadající pod RSI nedařilo plně ovládnout. Jejich moc se omezila na větší města, přičemž zejména hornatější regiony drželi alespoň přechodně v moci partyzáni. Na severu Itálie vzniklo několik tzv. partyzánských republik, které představovaly ostrůvky antifašismu v objetí okupačních a vládních jednotek. Mussolini se snažil korozi svého režimu zastavit totální militarizací italské společnosti. Na základě duceho nařízení mohl být do bezpečnostních sborů RSI povolán každý člen PFR, což celkem činilo půl milionu mužů v branné pohotovosti (Morgan 2007, 166). Území spadající formálně pod svrchovanost RSI se změnilo na bitevní pole antifašistických partyzánů a fašistických Černých brigád. Itálii ovládanou Mussolinim fakticky zachvátila občanská válka.

Zatímco vojenské složky sváděly boje se sílícím partyzánským hnutím, politická reprezentace fašistického režimu se pokoušela navodit alespoň zdání funkčnosti. Po ztrátě mocenského centra Říma vláda přesídlila do letoviska Salò na břehu Lago di Garda, podle kterého dostal stát svůj hovorový název („Republika Salò"). Ministerstva RSI působila provizorně v místních vilách, odkud Mussolini spřádal plány velké rekonstrukce Itálie.

Za dané situace Mussolinimu nezbylo nic jiného než fašistický program revidovat na – slovy historika Roberta O. Paxtona – „populistický nacionální socialismus". Duce zaměřil svou pozornost hlavně na ekonomické reformy v intencích jeho socialistických začátků, což promítl také do pojmenování státu akcentujícího sociální aspekt. Mussolini si sliboval, že hospodářské reformy se střetnou s kladnou odezvou obyvatel a povedou k nárůstu jeho popularity. Heslem dne se stala „socializace". Duce podstatně pozměnil původní hospodářský program fašismu. Na všechny sektory nezbytné pro plynulý chod státu (energetika, surovinové zdroje, nepostradatelné služby) byla uvalena státní správa; v soukromých rukou měly zůstat jen úspory a statky nabyté vlastním snažením jednotlivců. Veřejný sektor byl řízen správními komisemi se zastoupením dělníků. Pod heslem socializace fašistická vláda zrušila odbory, zakázala stávky a obracela se na lidi se socialistickou rétorikou. Stát však přesto neprovedl odluku církve a římskokatolické věrovyznání zůstalo nadále nedotčené (Paxton 2007, 194). Zvláštní hybriditu mezi nacionalismem a socialismem jenom potvrdilo poněkud dvojsmyslné přihlášení se k dosavadní protižidovské politice. Veronský manifest z listopadu 1943 prohlásil Židy za cizince a „nepřátelskou národnost", avšak platnost tohoto vymezení ohraničil pouze po dobu trvání války (Griffin 1995, 86–87).

Radikální obrat v politické doktríně, potvrzený veronským kongresem, se dotkl také problematiky státoprávních otázek, práv a svobod. Kongres se vyslovil pro zrušení monarchie a její nahrazení republikou, což do značné míry vyplývalo z Mussoliniho traumatu z červencové vzpoury, na které se

podílel Viktor Emanuel III. osobně. Dále sliboval vytvoření nové ústavy, povolení svobody tisku, zrušení preference straníků při obsazování postů ve veřejné správě a nezávislé soudnictví namířené vůči nešvaru korupce a zneužívání veřejných funkcí. Fašisté lidem slibovaly politiku „třetí cesty" jako alternativu ke „kapitalistické plutokracii" a marxistickému socialismu. Slovy historika Rogera Eatwella, RSI nabídla „syntézu všech hodnot", návrat k autentickému fašismu a svým národně-socialistickým kořenům (Eatwell 2003, 108–109). Dokazuje to konec konců i autorský tandem programu PFR vytvořeného radikálním fašistou Pavolinim a Leninovým přítelem, socialistou Nicolem Bombaccim, přezdívaným „Červený Papež", který vypracoval jeho ekonomickou část. Německo přistupovalo k těmto experimentům lhostejně. Berlín zajímala v první řadě efektivita italského válečného hospodářství.

Koncem roku 1944 se fašistická republika zmenšila na malé území na severu Apeninského poloostrova. Teritoria od Ravenny na jih ovládali již Spojenci; z významnějších měst fašisté kontrolovali jenom Milán, Janov, Veronu, Benátky a Bolognu. Smyčka kolem fašistických bašt se začala stahovat v průběhu dubna 1945 v souvislosti s povstáním v režii Komitétu národního osvobození, ústředního orgánu jednotlivých antifašistických proudů. Mussolini propadal skepsi. Stejně jako Hitler v říšském bunkru začal svůj národ obviňovat z nevděčnosti a nepřejícnosti jeho velké historické úloze. Příčiny porážek na frontách i konečnou ránu fašismu si zdůvodňoval tím, že jen málo Italů jsou skuteční potomci hrdinných antických Římanů a v jejich genetickém kódu je příliš velký poměr otrocké krve (Eatwell 2003, 111).

Přes odhodlání nejradikálnějších fašistů kolem Pavoliniho držet pozice a bojovat do úplného konce se žádný mytický boj do posledního muže nekonal (Brix 2010, 38–39). Partyzáni Mussoliniho při pokusu o úprk do neutrálního Švýcarska zatkli a 28. dubna 1945 popravili zastřelením. Mezi skupinou osob potupně pověšených na milánském Piazzale Loreto byl i Pavolini, který skončil podobně nechvalně. Pavoliniho popravě předcházel nevídaný atleticko-westernovský pokus dokumentující zoufalou snahu exponovaných fašistů si posledními silami zachránit holou kůži – velitel fašistických Černých brigád upadl do rukou partyzánů až po neúspěšném pokusu o přeplutí jezera Como a následné přestřelce.

Nekompromisní vypořádání se s vládními, regionálními i lokálními předáky a stoupenci Mussoliniho režimu bylo tečkou za téměř třiadvacetiletým fašistickým projektem komplexní přestavby italské společnosti. Definitivní osvobození Itálie od fašismu rozpoutalo – slovy Keitha Lowea – „odvetné šílenství". Jen v dubnu a květnu 1945 Italové zavraždili z politických důvodů přibližně 9000 osob. Partyzáni pořádali hony na fašisty, příslušníky Černých brigád, elitních vojenských jednotek *Decima Mas*, ale rovněž na ženské dobrovolnice pomocné služby, na řadové sekretářky a úřední aparát PNF/PFR. Celkový účet poválečné čistky (*epurazione*) dosáhl dle různících se zdrojů od 12 do 20 tisíc obětí (Lowe 2015, 136–137). Jednalo se o krvavé finále rozporuplné kapitoly moderních italských dějin, která i přes všechny kontroverze zůstává v kolektivní paměti Italů zapsána jako období, kdy Itálie „něco znamenala".

Prameny a literatura

Blinkhorn, M.
2000 *Fascism and the right in Europe 1919–1945.* Harlow: Longman.

Brix, J.
2010 *Černé brigády: milice italských fašistů 1944–45.* Praha: Libro nero.

De Felice, R.
1980 Italian Fascism and the Middle Classes. In Larsen, S. U.; Hagtvet, B.; Myklebust, J. P. (eds.). *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism.* Bergen – Oslo – Tromsø: Universitetsforlaget, s. 312–317.

Eatwell, R.
2003 *Fascism. A History.* London: Pimlico.

Gentile, E.
2010 The sacralisation of politics: definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism. In Iordachi, C. (ed.). *Comparative fascist studies. New perspectives.* London – New York: Routledge, s. 257–289.

Gilbert, M.
2006 *Druhá světová válka. Úplná historie.* Praha: BB art.

Gottfried, P. E.
2016 *Fascism. The Career of a Concept.* DeKalb: Northern Illinois University Press.

Gregor, A. J.
2015 *Totalitarismus a politické náboženství: intelektuální historie.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Griffin, R.
2015 *Modernismus a fašismus. Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera.* Praha: Karolinum.

Griffin, R. (ed.)
1995 *Fascism.* Oxford: Oxford University Press.

Jackson, P.
2006 The International Fascist Congresses. [heslo] In Blamires, C.; Jackson, P. a kol. *World Fascism. A Historical Encyclopedia. I.* Santa Barbara: ABC-CLIO, s. 340.

Kallis, A. A.
2000 *Fascist Ideology. Territory and Expansionism in Italy and Germany,* 1922–1945. London – New York: Routledge.

Kapras, J.
1936 *Fašismus.* Praha: L. Mazáč.

Katuninec, M.
2009 *Fašizmus, národný socializmus a komunizmus: k ideovým zdrojom, praxi a možným rizikám návratu totalitarizmu.* Bratislava: Veda.

Kershaw, I.
2015a *Hitler. I. díl. 1889–1936: Hybris.* Praha: Argo.
2015b *Hitler. II. díl. 1936–1945: Nemesis.* Praha: Argo.

Lowe, K.
2015 *Zdivočelý kontinent. Evropa po druhé světové válce.* Praha – Litomyšl: Paseka.

Ludwig, E.
1932 *B. Mussolini: osmnáct rozhovorů.* Praha: Leopold Mazáč.

Milza, P.
2013 *Mussolini.* Praha: Volvox Globator.

Morgan, P.
2007 *The Fall of Mussolini.* Oxford: Oxford University Press.

Mosse, G. L.
1998 A politico-cultural revolution. In Griffin, R. (ed.). *International Fascism. Theories, Causes and the New Consensus.* London: Arnold, s. 137–147.

Paxton, R. O.
2007 *Anatomie fašismu.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Payne, S. G.
1997 *A History of Fascism, 1914–1945.* Wisconsin: UCL Press.

Sternhell, Z.
1991 Fascist Ideology. In Laqueur, W. (ed.). *Fascism. A Reader's Guide.* Aldershot: Scolar Press, s. 315–376.

1994 *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution.* Princeton: Princeton University Press.
2010 *The Anti-Englightment Tradition.* New Haven: Yale University Press.

Tejchman, M.
2017 *Balkán ve 20. století.* Praha: Karolinum.

Tkadlečková, H.
1969 Vznik fašistického hnutia a fašistickej strany v Taliansku. In *Historica X,* s. 127–165.

Weber, E.
1971 Fascism as the Conjuction of Right and Left. In Allardyce, G. (ed.). *The Place of Fascism in European History.* New Jersey: Prentice Hall, s. 95–109.